

WIADOMOŚCI STATYSTYCZNE

CZASOPISMO GŁÓWNEGO URZĘDU STATYSTYCZNEGO
I POLSKIEGO TOWARZYSTWA STATYSTYCZNEGO

DZIEWIĘCDZIESIĄT PIĘĆ LAT GŁÓWNEGO URZĘDU STATYSTYCZNEGO

Bożena ŁAZOWSKA

Główny Urząd Statystyczny w latach 1918—1939

Główny Urząd Statystyczny powstał na mocy Reskryptu Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z 13 lipca 1918 r. o utworzeniu i organizacji Głównego Urzędu Statystycznego. Reskrypt nakładał na Urząd obowiązek nadawania jednolitego kierunku wszystkim badaniom statystycznym podejmowanym przez polskie władze państwowe z wyjątkiem przekazywanych na mocy specjalnej ustawy innemu urzędowi, a także obowiązek publikowania wyników badań statystycznych przeprowadzonych przez GUS oraz inne urzędy państwowe. Wszystkie podejmowane poza GUS badania statystyczne powinny być z nim uzgadniane. Reskrypt Rady Regencyjnej postanawiał, że przy GUS będzie działała jako organ doradczy Główna Rada Statystyczna. W skład Rady mieli wchodzić przedstawiciele ministerstw oraz delegaci najważniejszych stowarzyszeń społecznych i gospodarczych w państwie. Reskrypt stworzył prawne i organizacyjne podstawy do powstania centralnego urzędu statystycznego ówczesnego Królestwa Polskiego, a następnie odrodzonej Polski¹.

¹ Monitor Polski z 19 VII 1918 r., nr 100.

22 lipca 1918 r. Minister Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego Jan Stecki zgłosił kandydaturę prof. Józefa Buzka na pierwszego dyrektora GUS. Rozmowy z prof. J. Buzkiem przeciągnęły się do 6 listopada 1918 r. W tym okresie Urząd był kierowany przez pełniącego obowiązki dyrektora — prof. Ludwika Krzywickiego, który w imieniu Komitetu Obywatelskiego m. Warszawy przejął spuściznę po Warszawskim Komitecie Statystycznym, prowadzącym prace statystyczne w b. zaborze rosyjskim.

8 XI 1918 r. Reskryptem Rady Regencyjnej dyrektorem GUS mianowano Józefa Buzka, profesora zwyczajnego prawa administracyjnego i statystyki na Uniwersytecie Lwowskim, członka zwyczajnego Międzynarodowego Instytutu Statystycznego.

Szerszą działalność statystyczną GUS rozwinął po odzyskaniu przez Polskę niepodległości 11 listopada 1918 r.²

Za czasów Rady Regencyjnej działalność GUS ograniczała się do obszaru ówczesnego Królestwa Polskiego, czyli do obszaru Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego i Lubelskiego, obejmujących dawne Królestwo Kongresowe (bez guberni suwalskiej i 4 powiatów b. guberni siedleckiej). W 1919 r. działalność Urzędu rozszerzyła się na Małopolskę, 4 powiaty b. guberni siedleckiej: Radzyń, Konstantynów, Biała i Włodawa oraz na obwód białostocki, powiaty: Bielsk, Białystok i Sokółka. Na zajętych przez wojska polskie częściach dawnej guberni wołyńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej, wileńskiej i mińskiej Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich zorganizował Urząd Statystyczny w Wilnie, a na obszarze podlegającym Naczelnej Radzie Ludowej w Poznaniu badania statystyczne prowadzone były przez Wydział Statystyczny Departamentu Aprowizacyjnego Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej.

Od końca 1918 r. trwało przejmowanie materiałów z lat 1915—1918, wytworzonych przez władze okupacyjne Królestwa Polskiego z Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego i Generalnego Gubernatorstwa Lubelskiego. Było to niezwykle trudne i pracochłonne zadanie. Przejmowanie materiałów statystycznych odbywało się za pośrednictwem urzędów polskich, które przejęły archiwa statystyczne od władz niemieckich i austriackich. Z części Lubelszczyzny, znajdującej się podczas I wojny światowej pod okupacją austriacką, przejęcie materiałów statystycznych było o tyle łatwe, że istniał tam Wydział Statystyczny Generalnego Gubernatorstwa Lubelskiego, kierowany przez prof. Władysława Kumanieckiego, który na polecenie Rady Ministrów przekazał je Komisji Likwidacyjnej Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich w Lublinie, skąd trafiły do GUS.

Od stycznia do marca 1919 r. prof. Józef Buzek sprowadził z Galicji materiały Krajowego Biura Statystycznego i Krajowego Biura Statystyki Przemysłowej wraz z personelem tych instytucji i biblioteką. Zadanie to pomógł wykonać dr Marcin Nadobnik, wicesekretarz Galicyjskiego Wydziału Krajowego. Po spro-

² Berger J. (2008c), s. 2—17.

wadzeniu wszystkich materiałów do Warszawy Krajowe Biuro Statystyczne we Lwowie zakończyło swą działalność. W końcu listopada 1918 r. Biuro Statystyczne Centrali Odbudowy Galicji wcielono do Biura Statystycznego Polskiej Komisji Likwidacyjnej w Krakowie i jako ekspozytura GUS działało do grudnia 1920 r.

Naczelna Rada Ludowa w Poznaniu przejęła w 1918 r. zadania statystyczne wykonywane poprzednio przez okupacyjne władze niemieckie. Od 1919 r. statystykę administracyjną prowadziło Ministerstwo b. Dzielnicy Pruskiej. Utworzono w nim Wydział Statystyczny, kierowany przez dr Rajmunda Buławskiego, który opracowywał i przysyłał do GUS materiały statystyczne dotyczące Wielkopolski.

W kwietniu 1919 r. w Wilnie został zorganizowany przez dra Władysława Studnickiego Wydział Statystyczny w ramach Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich, który zbierał materiały statystyczne z dawnych guberni: wołyńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej i mińskiej. Dopiero w 1920 r. jego pracę przejął GUS.

Odnalezione i przejęte przez GUS materiały archiwalne z okresu zaborów posłużyły do prowadzenia badań nad przeszłością ziem polskich. Stały się też załącznikiem przyszłej Biblioteki GUS³.

ORGANIZACJA GUS

Ustawa z 21 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej oraz nowelizacja tej ustawy z 1 czerwca 1923 r. zakończyły tworzenie podstaw ustrojowych GUS, obejmującego swą działalnością całe terytorium Rzeczypospolitej Polskiej⁴.

Postanowieniem Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego z 17 VII 1919 r. prof. Józef Buzek został mianowany podsekretarzem stanu i dyrektorem GUS w niepodległej Polsce⁵. J. Buzek, pracownik Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu, od 1910 r. profesor zwyczajny statystyki i prawa administracyjnego Uniwersytetu we Lwowie, kierownik Biura Statystycznego we Lwowie, pełnił funkcję dyrektora GUS przez jedenaście lat (1918—1929). W uznaniu zasług przy tworzeniu polskiej statystyki administracyjnej Prezydent RP nadał mu 27 IX 1929 r. Krzyż Komandorski z gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski⁶.

GUS jako centralna instytucja statystyczna w kraju prowadził badania według programu zatwierdzonego przez Radę Ministrów. Inne urzędy mogły prowadzić badania statystyczne po uzyskaniu zgody GUS. Reskrypt Rady Regencyjnej nie rozgraniczał jednak kompetencji GUS w tym zakresie. Uregulowano je dopiero

³ Buzek J. (1930), s. 575—714.

⁴ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 15 XI 1919 r., Nr 85 i z 19 VI 1923 r., Nr 60.

⁵ Buzek J. (1930), s. 626.

⁶ Łazowska B. (2012), s. 57—61.

odrębnymi umowami zawartymi przez GUS 31 stycznia 1919 r. z Ministerstwem Rolnictwa i Dóbr Państwowych, 14 lutego 1919 r. z Ministerstwem Wyznań i Oświecenia Publicznego, 16 lipca 1919 r. z Ministerstwem Przemysłu i Handlu, 24 grudnia 1919 r. z Ministerstwem Pracy i Opieki Społecznej.

W latach 1919—1924 Rada Ministrów RP wprowadziła normy regulujące praktycznie wszystkie dziedziny badań statystycznych. Usytuowanie prawne GUS wskazuje, że całość prac badawczych Urzędu była prowadzona na rzecz administracji państwowej.

Rozporządzeniem Rady Ministrów z 18 marca 1921 r. GUS otrzymał swój pierwszy statut, który dzielił Urząd na 9 wydziałów: Prezydialny, Wydawnictw i Pomocy Naukowych, Spisu Jednodniowego, Statystyki Ruchu Naturalnego Ludności, Statystyki Szkolnej, Statystyki Rolniczej i Apropowizacyjnej, Statystyki Pracy, Statystyki Handlu Zagranicznego, Statystyki Finansów i Samorządu⁷.

W 1923 r. zorganizowano w GUS Wydział Statystyki Przemysłowej. Po zmianie statutu GUS, rozporządzeniem Rady Ministrów z 26 XI w 1928 r., Urząd dzielił się na 10 wydziałów: Prezydialny, Spisu Ludności, Statystyki Ruchu Ludności, Statystyki Sądowej, Statystyki Oświaty, Statystyki Rolniczej, Statystyki Przemysłowej, Statystyki Handlu Zagranicznego i Komunikacji, Statystyki Finansów i Samorządu oraz Statystyki Społecznej⁸.

TWÓRCY URZĘDU

Już w pierwszym roku działalności udało się prof. Józefowi Buzkowi pozyskać do pracy w Urzędzie kilku wybitnych pracowników naukowych. Byli to: dr Ignacy Weinfeld — wicedyrektor GUS, Stefan Szulc — docent Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, prof. Antoni Sujkowski z Wyższej Szkoły Handlowej, dr Maria Zawadzka, dr Edward Grabowski, dr Jan Landau i dr Henryk Grossman. Rosła też stopniowo liczba urzędników GUS. W 1918 r. było ich 16, w 1920 r. — 67, w 1921 r. — 126, w 1925 r. — 474, a w 1928 r. ta liczba ustabilizowała się do 415 osób. Pod koniec lat 30. XX w. liczba urzędników wahała się w granicach 500—600 osób⁹.

Przy powstawaniu i organizacji GUS, a także w rozwoju myśli i instytucji statystycznych w odrodzonej Polsce, bardzo ważną rolę odegrali statystycy wywodzący się z galicyjskich ośrodków naukowych we Lwowie i Krakowie¹⁰. Przykładowo:

- dr Ignacy Weinfeld, statystyk i ekonomista, w 1918 r. szef Wydziału Skarbowego w Komitecie Rządzącym dla Galicji, był następnie wiceministrem skarbu i zastępcą dyrektora GUS od 1922 r.¹¹;

⁷ Monitor Polski 1921 r., Nr 24, poz. 115.

⁸ Monitor Polski 1929 r., Nr 272.

⁹ Buzek J. (1930), s. 636—645.

¹⁰ Łazowska B. (2008).

¹¹ „Miesięcznik Statystyczny” 1922, cz. 1, s. 79.

- Jan Rutkowski, pracownik Krajowego Biura Statystycznego we Lwowie od 1912 r., po odzyskaniu niepodległości przez Polskę pracował w Wydziale Statystyki Rolniczej GUS, skąd awansował na radcę ministerialnego i naczelnika Wydziału Statystyki Rolnej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych RP¹². Opracowywał też podstawy metodologiczne statystyki rolniczej; wydał krytyczne zestawienie badań Warszawskiego Komitetu Statystycznego;
- dr Tadeusz Rutowski, kierownik Oddziału Statystyki Przemysłu i Handlu w Krajowym Biurze Statystycznym we Lwowie, redaktor pięciu tomów *Rocznika Statystyki Galicji*, autor kilku znaczących analitycznych wydawnictw statystycznych dotyczących statystyki przemysłu (*Roczniki Statystyki Przemysłu i Handlu Krajowego* wydawane w latach 1885—1894), pomógł pionierskimi publikacjami przy organizacji statystyki gospodarczej w GUS¹³;
- prof. Juliusz Leo, wykładowca skarbowości na Uniwersytecie Jagiellońskim, prezydent m. Krakowa, stanął na czele utworzonego w 1912 r. Polskiego Towarzystwa Statystycznego. Wydało ono w roku 1915 *Statystykę Polski* — pierwszy rocznik historyczno-statystyczny obejmujący całość ziem polskich pod zaborami, który stał się inspiracją i źródłem do pierwszego opracowanego już w niepodległej Polsce przez GUS, *Rocznika Statystycznego RP*¹⁴;
- Eugeniusz Romer, lwowski geograf i kartograf, wydał w 1917 r. w Krakowie *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, a następnie razem z dr Ignacym Winfeldem opublikował *Rocznik statystyczny Polski. Tablice statystyczne*, który doczekał się aż czterech wydań polskich (w latach: 1917, 1922, 1923, 1924). Obie publikacje ułatwiły GUS wydanie kolejnego rocznika statystycznego, obejmującego już cały obszar odrodzonej Polski¹⁵;
- prof. Zygmunt Limanowski, statystyk i matematyk z Krajowego Biura Statystycznego we Lwowie, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości pracował w Wydziale Statystycznym Powszechnej Dyrekcji Ubezpieczeń Wzajemnych, a w latach 1921—1929 był naczelnikiem Wydziału Statystycznego m.st. Warszawy. Jego zasługą było m.in. ujednolicenie terminologii statystycznej, redakcja *Rocznika Statystycznego m.st. Warszawy* (1921 i 1922), „Miesięcznika m.st. Warszawy” (1923 i 1924) i „Przeglądu Statystycznego” (od 1937 r.) oraz *Rocznika statystyki miast polskich* (t. 1 i 2; 1928—1930)¹⁶;
- Zbigniew Pazdro, profesor administracji i prawa administracyjnego Uniwersytetu Lwowskiego, opublikował wiele prac dotyczących statystyki ludności, gmin i gospodarczej, głównie na łamach „Wiadomości o stosunkach krajowych” i „Ekonomisty”. W 1920 r. został powołany na członka Głównej Rady

¹² Rutkowski J. (1920), s. 85—102.

¹³ *Polski...* (1989).

¹⁴ Łazowska B. (2005), s. 71—79.

¹⁵ Szerzej: *Rozwój...* (1994).

¹⁶ *Polski...* (1972).

- Statystycznej, jako przedstawiciel środowiska naukowego, gdzie zajmował się przede wszystkim tematyką i metodologią prac spisowych GUS¹⁷;
- dr Ignacy Kräutler, po skończonych na Uniwersytecie Jagiellońskim studiach matematycznych, podjął po I wojnie światowej pracę w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, skąd w 1919 r. przeszedł do GUS. Kierował m.in. Wydziałem Statystyki Przemysłu (od 1919 r.), opracowywał klasyfikację zawodów i słownika nazw zawodowych w ramach przygotowywanego spisu powszechnego w 1940 r. W latach 1931—1935 był członkiem Kolegium Redakcyjnego GUS¹⁸;
 - Zygmunt Gargas, absolwent Uniwersytetu Lwowskiego, zajmował się zagadnieniami prawnymi, ekonomicznymi, teorią statystyki, statystyką historyczną i rozwojem myśli statystycznej, publikując m.in.: *Studia z zakresu teorii statystyki* (Kraków, 1901), *Handel obnośny a państwo* (Kraków, 1900), *Reforma drogowa w Galicji* (Kraków, 1898), *Reforma opodatkowania towarzystw akcyjnych* (Lwów, 1906). Prowadzone przez niego badania związane z określeniem przedmiotu statystyki, szacowaniem statystycznym, statystyką historyczną, jakością badań statystycznych oraz teoretycznymi i organizacyjnymi aspektami gromadzenia danych statystycznych wykorzystano w pracach GUS¹⁹.

SIEDZIBA I ZAPLECZE GUS

Pierwsza siedziba Urzędu w latach 1918 i 1919 mieściła się w Warszawie przy ul. Jasnej 10. Urząd dysponował tam 8 pokojami. Dopiero 26 lipca 1919 r. zakupiono nieruchomość w al. Jerozolimskich 80 i 80a (później zmieniono numerację na nr 32), składającą się z 2 pięciopiętrowych domów. W następnych latach GUS otrzymał lokale przy ul. Złotej (umiejscowiono tam oddział maszyn), ul. Nowowiejskiej (w czasie spisu ludności) i magazyn przy ul. Ogrodowej²⁰.

W 1920 r. prof. Józef Buzek powiadomił rząd II Rzeczypospolitej o otwarciu 1 marca czytelnicy naukowej przy bibliotece Urzędu. Załączkiem zbiorów Biblioteki GUS, powołanej razem z Urzędem jako zaplecze naukowe jego działalności, było 3 tys. woluminów odziedziczonych po Warszawskim Komitecie Statystycznym (*Statistika Rossijskoj Imperii*, przeglądy statystyczne guberni, tzw. *Obzory*, *Pamiatnyje kniżki* i *Trudy Warszawskiego Statistycznego Komiteta*). Księgozbiorem tym, zanim powołano GUS, opiekował się z ramienia Komitetu Obywatelskiego m. Warszawy prof. Ludwik Krzywicki. W 1919 r. GUS sponował ze Lwowa spuściznę po Lwowskim Wydziale Krajowym, prowadzącym

¹⁷ *Polski...* (1977).

¹⁸ *Słownik...* (1998).

¹⁹ *Słownik...* (1998).

²⁰ tamże, s. 623 i 624.

w ramach Cesarstwa Austriackiego statystykę w Galicji (m.in. serie „Österreichische Statistik”, „Rocznik statystyki Galicji”, „Wiadomości Statystyczne o mieście Lwowie”). Zbiór ten obejmował również statystykę pruską („Preussische Statistik”). Biblioteka GUS nawiązała od razu liczne kontakty z instytucjami krajowymi i zagranicznymi (British Museum, Libray of Congres, Bureau of the Census w Waszyngtonie), prowadząc wymianę publikacji. Zaowocowało to powiększaniem się księgozbioru statystycznego o ok. 3 tys. woluminów rocznie. W 1939 r. księgozbiór Biblioteki GUS liczył już 60 tys. woluminów²¹.

PIERWSZE PRACE BADAWCZE

Badania GUS prowadzone były na materiałach pozostawionych przez zaborców. Po opuszczeniu przez Rosjan Warszawy w sierpniu 1915 r. opiekę nad pozostawionymi przez nich materiałami statystycznymi objął Magistrat. Powstała wówczas Sekcja III Wydziału Statystycznego Magistratu pod kierunkiem prof. Ludwika Krzywickiego, która od lutego 1918 r. przeszła pod zarząd władz państwowych, stając się załącznikiem przyszłego Głównego Urzędu Statystycznego. Wykorzystując prace źródłowe Warszawskiego Komitetu Statystycznego, GUS wydał w latach 1918—1920 serię publikacji „Przyczynki do statystyki byłego Królestwa Polskiego wydawane przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej”. W ramach tej serii ukazały się trzy niezwykle cenne publikacje: *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego* (t. 1 opracowany przez Stefana Szulca w 1920 r.), *Serwituty w r. 1912* (t. 2 opracowany przez Ludwika Krzywickiego w 1918 r.), *Analiza krytyczna danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności b. Królestwa Kongresowego* (opracowana przez Benedykta Bornsteina w 1920 r.)²².

W 1919 r. GUS rozpoczął wydawanie fundamentalnej serii „Statystyka Polski”. Pierwsze dwie publikacje tej serii: *Stan szkolnictwa powszechnego w grudniu 1917 r. na terytorium obu byłych generalnych gubernatorstw: warszawskiego i lubelskiego* oraz *Zasiewy i zbiory w roku 1918* oparte jeszcze były na danych zbieranych przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, ale już tom trzeci pt. *Ruch naturalny ludności wyznań chrześcijańskich w b. Królestwie Kongresowym w latach 1909—1918* w całości samodzielnie przygotował i opublikował GUS.

W latach 1919—1939 w serii „Statystyka Polski” wydano łącznie 173 publikacje analityczno-statystyczne²³.

W 1920 r. rozpoczęto wydawanie „Miesięcznika Statystycznego”, przekształconego od przełomu lat 1923/1924 w „Kwartalnik Statystyczny” i „Wia-

²¹ Łazowska B. (2009).

²² Szerzej: *Bibliografia...* (1968).

²³ Szulc S. (1930), s. 715—719.

domości Statystyczne”. Od 1922 r. GUS publikował miesięcznik „Statystyka Pracy” (przekształcony w 1927 r. w kwartalnik) oraz *Rocznik Handlu Zagranicznego*.

W połowie 1919 r. przystąpiono do opracowywania pierwszego *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*. Było to zadanie niezwykle trudne z uwagi na toczące się w 1920 r. działania wojenne, nieustalone przed Traktatem Ryskim granice Rzeczypospolitej Polskiej, a zwłaszcza ze względu na zbierane według różnych metod w zaborach dane statystyczne, ogłaszane także w różnej postaci. Mimo tych trudności w połowie 1921 r. ukazał się I tom *Rocznika Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, a drugi tom GUS wydał w 1923 r.²⁴.

STATYSTYKA ROLNICZA

W celu rozpoczęcia badań statystycznych rolnictwa już na początku 1919 r. zorganizowano sieć korespondentów rolnych. Nadsyłane w pierwszych latach kilka razy rocznie sprawozdania, według opracowanych przez GUS wzorów, stanowiły szczególnie cenne źródło informacji o rolnictwie i były podstawą do wydawania, począwszy od 1919 r., pierwszych komunikatów rolniczych. W 1919 r. sieć korespondentów rolnych liczyła ok. 300 osób, a w 1929 r. — ponad 640 osób, pozostając na podobnym poziomie do 1939 r. Od 1932 r. GUS publikował miesięcznik „Wiadomości Korespondenta Rolnego”, a od 1933 r. „Notatnik — Kalendarz Korespondenta Rolnego”.

Jedną z pierwszych monografii wydanych przez GUS w 1920 r. były *Zasiewy i zbiory w roku 1918*. Była ona później opracowywana cyklicznie co roku i publikowana w „Kwartalniku Statystycznym”.

Na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z 20 września 1920 r. przeprowadzono w czerwcu i lipcu 1921 r. spis tzw. wielkiej własności ziemskiej, czyli gospodarstw i majątków o powierzchni powyżej 50 ha użytków rolnych i leśnych.

Od 1923 r. GUS publikował statystykę uboju bydła, od 1924 r. — ceny ziemi, od 1925 r. — statystykę sadów owocowych i lasów państwowych.

Pierwszy powszechny spis ludności, przeprowadzony przez GUS we wrześniu 1921 r., objął swą tematyką także badania rolnictwa (budynki, gospodarstwa rolne, ogrodnictwo i leśne). W grudniu 1931 r. GUS przeprowadził II powszechny spis ludności, który podobnie jak spis z 1921 r. objął budynki, gospodarstwa rolne i leśne.

Pod koniec lat 20. XX w. GUS rozpoczął kompleksowe, coroczne badania rolnicze. Od 1927 r. prowadzono badania uboju zwierząt, przeprowadzano spisy koni, bydła, trzody chlewnej i owiec; od 1928 r. prowadzono statystykę produkcji rolnej, roślinnej i zwierzęcej.

W 1931 r. ukazał się pierwszy rocznik rolniczy pt. *Statystyka rolnicza 1930/31*. Publikowany był cyklicznie co roku w serii „Statystyka Polski”²⁵.

²⁴ Tamże.

²⁵ Szerzej, Łazowska B. (2010a).

W końcu 1920 r. GUS rozpoczął prowadzenie statystyki ruchu naturalnego (na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z 18 października 1920 r.)²⁶. Pierwsze dane dotyczące ruchu naturalnego ludności publikowano początkowo w „Miesięczniku Statystycznym” (przykładowo informacje dla miast za lata 1920—1923, dla b. zaboru pruskiego za lata 1910—1921), a następnie od 1924 r. w „Kwartalniku Statystycznym” i w serii „Statystyka Polski” (były to dane dotyczące województw, grup województw i całej Polski). Do ważniejszych opracowań demograficznych w dwudziestoleciu międzywojennym należały: *Ruch naturalny w województwach zachodnich i śląskim w latach 1922—1924 i w roku 1925*, *Małżeństwa, urodzenia i zgony w województwach centralnych i wschodnich. Dane za lata 1919—1926*, *Małżeństwa, urodzenia i zgony 1927—1928*, *Małżeństwa, urodzenia i zgony 1929—1930*. Poza tym GUS opublikował w „Kwartalniku Statystycznym” m.in. analityczne artykuły: Stefana Szulca — *Miary przyrostu naturalnego ludności* (1930 r., z. 1), *Urodzenia wielorakie w województwach zachodnich i śląskim w latach 1920—1925* (1927 r., z. 2), Bolesława Zejca — *Ruch naturalny ludności w województwach poznańskim, pomorskim oraz na Śląsku Cieszyńskim* (1924 r., z. 2 i 3), Samuela Fogelсона — *O przeciętnej liczbie dzieci w małżeństwach* (1932 r., z. 2).

Wyniki badań ruchu naturalnego ludności były publikowane w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* (do 1929 r.), a następnie w *Małym Roczniku Statystycznym* (w latach 1930—1939).

W 1936 r. GUS opublikował pracę zbiorową pt. *Zagadnienia demograficzne Polski*, w której znalazły się opracowania analityczne Stefana Szulca, Zygmunta Zaremby i Samuela Fogelсона dotyczące ruchu naturalnego ludności w latach 1895—1935, dokładności rejestracji urodzeń i zgonów oraz urodzeń wielorakich w Polsce na tle międzynarodowym²⁷.

Oprócz badań statystyki ruchu naturalnego ludności GUS publikował też dane dotyczące statystyki stanu i struktury ludności (w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* i *Małym Roczniku Statystycznym* oraz w „Wiadomościach Statystycznych” i „Kwartalniku Statystycznym” (np. w 1928 r. opublikowano *Szacunek ludności Polski według dzielnic*, w 1929 r. Wiktora Morawskiego *Szacunek ludności Polski według wyznań na 1 I 1929 r.* i w 1932 r. Samuela Fogelсона *Dokładność szacunku ludności*).

Poza tym w latach 1928—1938 opracowywano w GUS tablice wymieralności ludności. Zajmował się tym zagadnieniem głównie Stefan Szulc i Samuel Fogelson. Stefan Szulc opublikował na łamach „Kwartalnika Statystycznego” GUS m.in. *Dawne tablice wymieralności Królestwa Polskiego miasta Warszawy* (1928), *Tablice wymieralności województwa poznańskiego i pomorskiego w 1922 roku* (1928), *Polskie tablice wymieralności 1927* (1931), *Tak zwane trwanie życia ludzkiego* (1931).

²⁶ Monitor Polski z 1921 r., Nr 74.

²⁷ Berger J. (2008a), s. 16 i 17.

Opierając się na wynikach spisu ludności z 9 XII 1931 r. oraz na danych dotyczących osób zmarłych w latach 1931 i 1932 Stefan Szulc i Samuel Fogelson opublikowali w 1938 r. *Polskie tablice wymieralności 1931/32*. GUS projektował opracowanie tablic wymieralności, które uwzględniałyby podział terytorialny i wyznaniowy oraz stan cywilny ludności. Niestety, wybuch II wojny światowej uniemożliwił realizację tych planów²⁸.

Na podstawie informacji otrzymywanych z Głównej Komendy Policji Państwowej GUS prowadził też badania statystyki samobójstw. Od 1935 r. badania te oparte były na indywidualnych imiennych kartach statystycznych samobójstw sporządzanych przez Policję Państwową. Wyniki badań publikowano w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* oraz w *Małym Roczniku Statystycznym*, a także w „Wiadomościach Statystycznych”²⁹.

W okresie międzywojennym GUS nie prowadził badań ogólnokrajowych ruchu wędrownego ludności. Na podstawie rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych o ruchu cudzoziemców z 15 grudnia 1928 r. rozpoczęto natomiast badanie tego zjawiska³⁰. W latach 1928—1939 GUS prowadził badania przyjazdów i wyjazdów cudzoziemców na podstawie miesięcznych zestawień z miejscowości mających największe znaczenie dla ruchu turystycznego. Badaniami tymi objęto początkowo 23 miejscowości, a od 1936 r. — 34. Wyniki publikowano w „Wiadomościach Statystycznych”.

GUS publikował też dane o wychodźstwie i powrocie z wychodźstwa (na podstawie informacji zbieranych przez Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej), o wydanych wizach na wyjazdy do Polski (na podstawie sprawozdań z placówek konsularnych), wydanych paszportach zagranicznych (na podstawie danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych)³¹.

POLSKI INSTYTUT BADANIA ZAGADNIEŃ LUDNOŚCIOWYCH

W końcu listopada 1931 r. powstał Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych. GUS udostępnił Instytutowi pomieszczenia biurowe i bazę poligraficzną. Choć formalnie Instytut nie był jednostką organizacyjną Urzędu to *de facto* obie instytucje ściśle współpracowały ze sobą nad naukowymi badaniami demograficznymi i wspólnie publikowały ich wyniki. Na czele Instytutu stanął 21 XI 1931 r. prof. Ludwik Krzywicki, jego zastępcami byli początkowo dr Marcin Kasprzak i prof. Stefan Szulc. W skład Zarządu Instytutu wchodził później także prof. Marian Falski, prof. Edward Rosset oraz inni pracownicy GUS (Wiktor Morawski, Samuel Fogelson).

²⁸ Łazowska B. (1995), s. 65—76.

²⁹ Badań tych nie prowadzono jedynie w latach 1931—1934 ze względu na oszczędności budżetowe.

³⁰ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1929 r., Nr 5, poz. 49.

³¹ *Bibliografia...* (1968).

W 1933 r. Instytut wydał wspólnie z GUS opracowaną przez S. Szulca i S. Fogelsona obszerną publikację *Badania nad rozrodzością w Polsce*. Ogłoszono w niej wyniki badań rozrodzości wśród mieszkańców domów Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej na Żoliborzu oraz Fundacji Tanich Mieszkań im. Hipolita i Ludwiki Wawelbergów na Woli, a także wśród ludności wiejskiej wyznania ewangelickiego z pow. łuckiego.

Z inicjatywy Instytutu S. Fogelson opublikował na łamach „Kwartalnika Statystycznego” w 1932 r. artykuł pt. *Matematyczna teoria ludności*, a w 1934 r. artykuł w tymże kwartalniku pt. *O częstotliwości występowania sieroctwa*.

W pierwszej połowie 1939 r. była gotowa do druku opracowana w Instytucie publikacja dotycząca emigracji z ziem polskich w latach 1870—1939. Prowadzono też w latach 1938 i 1939 badania dotyczące urodzeń i zgonów niemowląt we wschodnich województwach Rzeczypospolitej (przy współudziale Ministerstwa Opieki Społecznej).

Na podstawie zapisów w księgach parafialnych Instytut prowadził badania w zakresie płodności i umieralności w jednym z miasteczek pow. radzyńskiego, poczynając od XVIII w.

Do wybuchu II wojny światowej udało się Instytutowi ogłosić drukiem prace Stanisława Adamowicza pt. *Rozrodzość w Polsce w zależności od wielkości osiedla* oraz *Polskie Tablice Wymieralności 1931/32*.

Wspólnie z GUS Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych opracował oryginalne metody badawcze i prowadził pionierskie prace nad ludnością kraju³².

PIERWSZY POWSZECHNY SPIS LUDNOŚCI W 1921 R.

Najważniejszą jednak pracą wykonaną przez GUS dla administracji państwowej odradzającego się państwa polskiego było przeprowadzenie we wrześniu 1921 r. pierwszego powszechnego spisu ludności. Jego wyniki obejmujące zagadnienia demograficzne, rynku pracy, zdrowia, edukacji, narodowości, języka i wyznania były istotnym materiałem poznawczym, o wartości trudnej do przecenienia dla zarządzania państwem. Pierwsze dane ogłoszono już trzy miesiące po spisie. Uznać to należy za duży sukces, biorąc pod uwagę warunki, w jakich się odbywał pierwszy spis ludności Rzeczypospolitej Polskiej. Podczas pierwszego powszechnego spisu ludności pracowały jeszcze komisje graniczne, powołane przez Traktat Ryski lub na podstawie układów z Niemcami, Czechosłowacją, Łotwą i wolnym Miastem Gdańskiem, które definitywnie ustalały granice Polski. W szeregu wypadków należało w drodze korespondencyjnej ustalać z władzami administracyjnymi przynależność państwową gmin i poszczególnych miejscowości.

³² Łazowska B. (1995), s. 74 i 75.

GUS wydał broszurę zatytułowaną *Co nam da spis ludności*, omawiającą cele spisu, jego tematykę, a jednocześnie wzywającą respondentów do zgodnego z prawdą udzielania odpowiedzi na pytania zadawane przez komisarzy spisowych. Opublikowano także ulotkę podpisaną przez Marszałka Sejmu RP Wojciecha Trąpczyńskiego i wicemarszałków: Jakuba Bojko, Stanisława Osieckiego, Jędrzeja Moraczewskiego i ks. Antoniego Stychela popularyzującą pierwszy spis ludności. Do przeprowadzenia spisu zatrudniono ok. 70 tys. komisarzy spisowych, rekrutujących się głównie spośród nauczycieli i urzędników. W marcu 1921 r. powołano w GUS oddzielny Wydział Spisu Jednodniowego, pod kierunkiem dr Rajmunda Buławskiego, będącego jednocześnie Generalnym Komisarzem Spisowym³³.

Wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r. opublikowano w 23 tomach, zawierających ok. 6 mln informacji. Pierwsze wyniki zatytułowane *Tymczasowe rezultaty spisu ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.* GUS opublikował już w grudniu 1921 r. Wyniki te zostały opracowane na podstawie meldunków telegraficznych nadsyłanych do GUS przez władze spisowe. Kolejny etap prac polegał na opracowaniu szczegółowym wyników spisu przy pomocy specjalnie sprowadzonych do Urzędu maszyn. Wyniki ostateczne opublikowano pt. *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.* w serii „Statystyka Polski” (t. XI—XXXVI) w latach 1926—1932. Tom XXXIV Spisu nie ukazał się.

Oceny wyników spisu dokonał prof. Ludwik Krzywicki w artykule *Rozbiór krytyczny wyników spisu (z dnia 30 września 1921 r.)*³⁴.

Spis przeprowadzono w Polsce z pominięciem części Wileńszczyzny i Górnego Śląska. Aby podać wyniki dla całego kraju wykorzystano wyniki spisu ludności przeprowadzonego 8 października 1919 r. na Górnym Śląsku przez władze niemieckie, a także wyniki spisu z 1919 r. przeprowadzonego przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich na ziemi wileńskiej³⁵.

Tuż po przeprowadzeniu pierwszego powszechnego spisu ludności podjęto decyzję, aby na podstawie materiałów spisowych opublikować *Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, który stał się pierwszą publikacją odtwarzającą obowiązujący podział administracyjny kraju. Dla byłych dzielnic austriackiej i pruskiej istniały co prawda różne spisy, ale były one przestarzałe i nie uwzględniały zmian zaistniałych po uzyskaniu przez Polskę niepodległości, jak też w wyniku postanowień Traktatu Wersalskiego. Dla woj. pomorskiego nie było przy tym wykazu, który podawałby nazwy miejscowości w brzmieniu polskim; spisy które miało b. Królestwo Polskie były niekompletne, zaś województwa wschodnie nie posiadały ich w ogóle. Podczas spisu na formularzach notowano nazwy podawane przez respondentów w różnych odmianach (polskiej,

³³ Berger J. (2008b), s. 8 i 9.

³⁴ „Ekonomista”, R. XXIII, t. I, s. 23—44.

³⁵ Berger J. (2008b), s. 1—10.

białoruskiej, rusińskiej, spolszczonej wersji nazw niemieckich itd.). Należało to wszystko ujednolicić, przyjmując za podstawę wytyczne Polskiej Akademii Umiejętności co do zasad ortograficznych i usuwając formy zniekształcone, mające wpływy dwóch lub nawet trzech języków³⁶.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej ukazał się w latach 1923—1926 w 15 tomach, szczegółowo charakteryzujących ludność zamieszkałą w miejscowościach (wsie, osady, przysiółki, miasta) według płci, wyznania i narodowości. Dane w *Skorowidzu* zgrupowano według województw, powiatów, miast i gmin.

DRUGI POWSZECHNY SPIS LUDNOŚCI W 1931 R.

W grudniu 1931 r. GUS przeprowadził drugi powszechny spis ludności. Zasady organizacyjne i metodologię zarówno pierwszego, jak i drugiego spisu ludności opracował dr Rajmund Buławski. Warunki polityczne i społeczne były w 1931 r. o wiele bardziej sprzyjające niż w 1921 r. Niestety, światowy kryzys gospodarczy spowodował znaczne ograniczenie tematyki spisowej. W stosunku do spisu powszechnego ludności z 1921 r. ograniczono znacznie tematykę badawczą — kwestionariusze nie zawierały pytań dotyczących gospodarstw rolnych, zakładów przemysłowych i handlowych. Wyniki drugiego powszechnego spisu ludności RP opublikowano w latach 1932—1938 w 31 tomach zawierających ponad 5 milionów informacji. Ze względów oszczędnościowych nie sporządzono *Skorowidza Miejscowości RP*, a jedynie *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej*.

GUS opublikował następujące główne opracowania z wynikami drugiego powszechnego spisu ludności z 1931 r.: *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Formularze i instrukcje spisowe* (Warszawa 1932); *Ludność i budynki na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r.* (Warszawa, 1933—1936); *Mieszkania. Dane tymczasowe na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r.* (Warszawa, 1933); *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Nieruchomości i budynki w miastach* (Warszawa, 1935); *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania. Gospodarstwa domowe. Stosunki zawodowe* (22 zeszyty dla województw i miast wydzielonych — Warszawa 1936—1939); *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania. Gospodarstwa domowe. Stosunki zawodowe. Polska. Dane skrócone* (Warszawa, 1937); *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Stosunki zawodowe. Ludność w rolnictwie* (Warszawa, 1938); *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Stosunki zawodowe. Ludność poza rolnictwem* (Warszawa, 1939)³⁷.

³⁶ Buławski R. (1930), s. 793—829.

³⁷ Rusinek K. (1993), s. 33—65.

STATYSTYKA PRZEMYSŁOWA

Od 1920 r. prowadzono badanie kwartalne o sytuacji zakładów przemysłowych, przekształcone od 1922 r. w badanie miesięczne. Zbierano dane o stanie i ruchu zatrudnionych według płci, liczbie zmian pracy, liczbie godzin przypadających na zmianę, liczbie pracujących na dobę oraz o częstotliwości i długości strajków. Od 1922 r. rozpoczęto systematyczne badanie płac i udzielanych przez zakłady świadczeń pracowniczych. W 1928 r. GUS wprowadził kompleksowe roczne badanie statystyczne zakładów przemysłowych zatrudniających minimum 5 pracowników. Badanie to dostarczało informacji o liczbie czynnych zakładów, zatrudnieniu z podziałem na robotników i pracowników umysłowych, płacach brutto i netto, zmianowości pracy, czasie pracy oraz produkcji, sprzedaży i zapasach według ilości i wartości ważniejszych wyrobów przemysłowych (w 1937 r. — 1750 wyrobów). Dzięki informacjom nadsyłanym przez Związek Izb Rzemieślniczych dokonywano też szacunków produkcji rzemieślniczej w Polsce.

W połowie lat 30. XX w. wprowadzono sprawozdawczość miesięczną z produkcji i sprzedaży ważniejszych wyrobów przemysłowych, wytwarzanych przez zakłady zmonopolizowane i skartelizowane oraz przez duże zakłady przemysłowe.

W 1933 r. GUS przeprowadził w porozumieniu z Ministerstwem Przemysłu i Handlu badanie ankietowe 6500 zakładów przemysłowych dotyczące produkcji, zużycia surowców, posiadanych urządzeń technicznych oraz zatrudnienia i płac. Informacje uzyskane z tego badania umożliwiły szacunkowe określenie zdolności produkcyjnych przemysłu wielkiego w Polsce.

Stosownie do ustalonego podziału kompetencji w sprawach badań statystycznych GUS otrzymywał od odpowiednich ministerstw, instytucji, zrzeszeń i zakładów wiele podstawowych informacji w zakresie przemysłu, które były publikowane w rocznikach statystycznych.

Wyniki badań przemysłu publikował GUS w *Roczniku Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* oraz w *Małym Roczniku Statystycznym* oraz serii roczników „Statystyka przemysłowa”. Ukazywały się także analityczne, autorskie opracowania z zakresu statystyki przemysłu głównie na łamach „Miesięcznika Statystycznego” i „Miesięcznika Pracy”, a także w „Kwartalniku Statystycznym” i „Statystyce pracy”.

Badania statystyczne w przemyśle w okresie międzywojennym nie zapewniały informacji o wartości i dynamice produkcji i sprzedaży wszystkich zakładów przemysłowych. W tej sytuacji bardzo ważne znaczenie miało podjęcie przez Instytut Badań Koniunktur Gospodarczych i Cen, z udziałem GUS, analizy dynamiki produkcji przemysłowej na podstawie badania reprezentacyjnego wyrobów przemysłowych. Reprezentacyjne indeksy produkcji przemysłowej były obliczane według metody Ludwika Landaua za lata 1921—1931,

a w 1938 r. według metody udoskonalonej przez Jana Wiśniewskiego za lata 1928—1938³⁸.

Charakterystyczne dla okresu dwudziestolecia międzywojennego było zaangażowanie pracowników Wydziału Przemysłu GUS w opracowanie i publikowanie w wydawnictwach GUS autorskich analiz problemów przemysłowych. Należały do nich artykuły publikowane w „Miesięczniku Statystycznym”, „Statystyce Pracy” i „Kwartalniku Statystycznym”: Stanisława Olszewskiego *Zasady prowadzenia statystyki przemysłu górniczego, hutniczego i pokrewnego fabrycznego*³⁹, Brunona Balukiewicza *Zasady organizacji statystyki produkcji zakładów przemysłowych Rzeczypospolitej*⁴⁰, Jana Piekalkiewicza i Stanisława Rutkowskiego *Określi gospodarcze Polski*⁴¹, Jana Piekalkiewicza *Szacowanie kapitałów rzeczowych przedsiębiorstw przemysłowych*⁴², Tadeusza Czajkowskiego *Kobiety i młodociani w wielkim i średnim przemyśle*⁴³, Ludwika Landaua *Badania zmian stawek płac w przemyśle przetwórczym (w latach 1937, 1938)*⁴⁴.

W latach 1920—1931 GUS stosował Klasyfikację Zakładów Przemysłowych, w której działalność przemysłowa podzielona była na 15 gałęzi i ok. 140 rodzajów. Obejmowała ona także działalność budowlaną, a do gałęzi Górniczo zaliczała bardzo różnorodną działalność górniczą. Zweryfikowaną wersję tej klasyfikacji ogłoszono w pierwszym statystycznym roczniku przemysłowym GUS — *Statystyce przemysłu 1932 r.*, dzieląc przemysł na 15 gałęzi i 160 rodzajów działalności. W 1937 r. GUS wdrożył klasyfikację bardziej dostosowaną do struktury przemysłowej (dzieliła ona przemysł na 15 gałęzi i 215 rodzajów działalności).

W latach 1920—1928 stosowano wykazy wyrobów przemysłowych systematycznie rozwijane w zależności od zapotrzebowania informacyjnego. Pierwszą klasyfikację wyrobów przemysłowych GUS opracował w 1929 r. Obejmowała ona w 1931 r. 1100 pozycji, a w 1937 r. już ponad 2950 pozycji.

W latach 30. XX w. GUS stosował klasyfikację zakładów przemysłowych według ich wielkości, stosownie do kryteriów przyjętych w przepisach o obowiązku wykupywania świadectw przemysłowych i rzemieślniczych. Zakłady przemysłowe były w nich podzielone na osiem kategorii. Kategoria ósma (zakłady małe) obejmowała zakłady zatrudniające do czterech robotników, kategorię VI—VII przyznano zakładom średniej wielkości, a kategorię I—V — zakładom dużym⁴⁵.

³⁸ Łazowska B. (1993), *Instytut Badania Koniunktur i Cen w świetle akt Archiwum GUS*, s. 24—28.

³⁹ „Miesięcznik Statystyczny” 1921, t. I, cz. 1, s. 305—324.

⁴⁰ „Miesięcznik Statystyczny” 1923, cz. 1, s. 232—235.

⁴¹ „Kwartalnik Statystyczny” 1927, z. 4, s. 547—780.

⁴² „Kwartalnik Statystyczny” 1932, z. 1, s. 97—106.

⁴³ „Statystyka Pracy” 1933, z. 1, s. 104—114.

⁴⁴ „Statystyka Pracy” 1938, z. 1, s. 108—113.

⁴⁵ Paradyś S. (2008), s. 11—22.

Od 1921/22 r. GUS rozpoczął wydawanie map administracyjnych Rzeczypospolitej Polskiej. 30 XI 1925 r. powołano wyspecjalizowany Referat Kartograficzny GUS przy Wydziale Wydawnictw i Pomocy Naukowych. W 1927 r. rozpoczęto opracowywanie monumentalnego *Atlasu Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej*, który opublikowano w 1930 r. pod kierunkiem Edwarda Szturm de Sztrema⁴⁶.

W Centralnej Bibliotece Statystycznej zachowały się wydane przez GUS mapy: *Województwa centralne i wschodnie RP — podział według gmin z dn. 1 IV 1933 r.*, *Mapa gmin RP — podział według stanu z dn. 1 IV 1938 r.* Obie są dostępne w bibliotece cyfrowej CBS⁴⁷.

W latach dwudziestych GUS wykonał dwa szczególnie ważne dla administracji państwa programy badawcze, w tym w 1924 r. jedyny w Europie bilans płatniczy państwa (autorem publikacji był Jan Piekalkiewicz). W latach 1927 i 1928 GUS wdrożył program badań budżetów gospodarstw domowych, powiązany z badaniami ubóstwa, bezdomności, bezrobocia i warunków bytowych. W 1932 r. przeprowadzono badanie budżetów rodzin urzędniczych przy współpracy Instytutu Gospodarstwa Społecznego i Rady Okręgowej Unii Związków Zawodowych. W latach 1937—1939 we współpracy z Instytutem Gospodarstwa Społecznego przeprowadzono badanie ok. 220 rodzin robotniczych z Warszawy, Łodzi, Poznania, Wilna, Krakowa i ze Śląska. Choć badania te nie spełniały wymogów badań reprezentacyjnych, to jednak miały znaczny walor poznawczy⁴⁸.

GUS prowadził też statystykę bankowości na podstawie materiałów źródłowych banków, spółdzielni kredytowych i kantorów. W Urzędzie opracowywano wyniki działalności kas oszczędnościowych, a także giełd. W „Kwartalniku Statystycznym” w stałej rubryce w latach 1920—1924 publikowano dane dotyczące Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej (stan rachunków, główne pozycje bilansów, stopy procentowe, obieg banknotów), bilansu płatniczego Polski, podatku dochodowego w Polsce; w „Miesięczniku Statystycznym” w rubryce stałej w latach 1922 i 1923 dane dotyczące dochodów skarbowych; w „Wiadomościach Statystycznych” od 1930 r. — dane dotyczące statystyki kredytowej.

Wspólnie z Radą Spółdzielczości przy Ministerstwie Skarbu GUS wydał *Statystykę spółdzielni związkowych 1928—1933* oraz *Statystykę ruchu spółdzielczego w Polsce w 1934 i 1935*.

W 1926 r. utworzono w GUS oddział drukarski. Pozwolił on na rozwój działalności wydawniczej GUS. O ile w 1920 r. „Miesięcznik Statystyczny” miał objętość 534 stron, to w 1929 r. (już pod nazwą „Kwartalnika Statystycznego”) noto-

⁴⁶ Szturm de Sztrem E. (1930), s. 720—722.

⁴⁷ *Województwa centralne i wschodnie RP — podział według gmin z dn. 1 IV 1933 r.* — sygn. 175.874; *Mapa gmin RP — podział według stanu z dn. 1 IV 1938 r.* — sygn. 175.414.

⁴⁸ Rusinek K. (1993), s. 55.

wał objętość 1713 stron; „Miesięcznik Handlu Zagranicznego” liczył 238 stron w roku 1919/20, a w 1929 r. jego objętość wzrosła do 1178 stron; „Wiadomości Statystyczne” zanotowały wzrost objętości ze 190 stron w 1924 r. do 968 w 1929 r.⁴⁹

W 1926 r. powstało też Biuro Informacyjno-Prasowe, które odpowiadało na pytania kierowane doń z administracji rządowej i samorządowej oraz przez dziennikarzy.

Wyniki badań statystycznych popularyzowano w wydawanym w okresie międzywojennym codziennie „Monitorze Polskim”. Monitor publikował zapowiedzi wydawnicze GUS, omówienia analitycznych wyników badań z ich krótką charakterystyką liczbową, sygnalizował wyniki bieżących badań statystycznych z zakresu handlu zagranicznego, produkcji, cen czy sytuacji w rolnictwie.

Poczynając od 1930 r., na mocy decyzji Rady Ministrów, GUS wprowadzał do praktyki kompleksowe badania gospodarcze i społeczne. W 1930 r. była to statystyka budownictwa, w 1933 r. — statystyka Polaków za granicą, w latach 1934—1936 — statystyka bilansów kwartalnych kas komunalnych, w 1936 r. — statystyka cen oraz statystyka dochodów miast, w 1937 r. — statystyka wydajności pracy, w 1938 r. — statystyka finansów zakładów zastawienniczych.

Kryzys budżetowy zmusił GUS do wydawania od 1930 r. — w miejsce *Rocznika Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej* — *Małego Rocznika Statystycznego*. To wydawnictwo cieszyło się dużym zainteresowaniem. O ile nakład *Małego Rocznika Statystycznego* w 1930 r. wynosił 2 tys. egzemplarzy, o tyle w 1934 r. już 24 tys. egzemplarzy, a w 1939 r. — 100 tys. egzemplarzy. Wydawano też *Mały Rocznik Statystyczny* w wersjach językowych francuskiej i angielskiej.

INSTYTUT BADANIA KONIUNKTUR GOSPODARCZYCH I CEN

W 1926 r. utworzono przy GUS Instytut Badań Koniunktur. Był to początkowo niewielki zespół naukowy, w którego skład wchodził: Edward Lipiński, Stanisław Pszczołkowski, Ludwik Landau i Jan Wiśniewski. W 1928 r. Instytut został podporządkowany Ministerstwu Przemysłu i Handlu pod nazwą Instytut Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen, którego pracownicy sporządzali i publikowali przede wszystkim reprezentacyjne indeksy produkcji przemysłowej, początkowo według metody Ludwika Landaua, a od 1938 r. według metody Jana Wiśniewskiego⁵⁰. Zespół naukowy tegoż Instytutu opracował wydaną przez GUS w 1928 r. *Koniunkturę gospodarczą w Polsce w latach 1924—1927*⁵¹. W latach 1929 i 1938 Instytut publikował czasopismo „Koniunktura Gospodarcza”, początkowo jako miesięcznik, a od 1929 r. jako kwartalnik. Od 1932 r.

⁴⁹ Pieniążek H. (1930), s. 727.

⁵⁰ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1928, Nr 17, s. 240 i 241.

⁵¹ Łazowska B. (1993), s. 24—28.

pod redakcją Edwarda Lipińskiego Instytut wydawał serię „Z Prac Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen”. Pracownicy merytoryczni Instytutu opracowywali nowe metody badań koniunktury na podstawie danych zebranych przez GUS.

W serii „Z Prac Instytutu...” (Instytut we współpracy z GUS) opublikowano m.in.: wyniki badań spożycia ludności, wskaźniki cen hurtowych, szacunki ruchu inwestycyjnego w Polsce, studia dotyczące badań produkcji przemysłowej i zatrudnienia w przemyśle oraz opracowania na temat wydatków budżetowych w przebiegu cykli koniunkturalnych w latach 1926—1931, sezonowości wpływów podatkowych, roli karteli w życiu gospodarczym, motoryzacji, przyczyn przebiegu sezonowości w statystycznych szeregach gospodarczych, wskaźników cen zbytu produkcji przemysłowej itp.

Instytut Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen wydawał też „Miesięczne tablice statystyczne” (w języku polskim i angielskim), w których ogłaszano dane statystyczne dotyczące m.in.: rynku pieniężnego, kursów akcji, cen i płac, przywozu i wywozu artykułów rolnych, produkcji przemysłowej, wskaźników koniunktury, ruchu budowlanego, zatrudnienia, przewozu materiałów na kolei.

Pracownicy Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen publikowali też w formie monografii efekty swych badań opartych na danych GUS i badaniach ankietowych Instytutu. Przykładowo, Michał Kalecki opracował *Próbkę teorii koniunktury*, Ludwik Landau i Michał Kalecki *Szacunek dochodu społecznego w r. 1929* oraz *Dochód społeczny w 1933 r. i podstawy badań periodycznych nad zmianami dochodu*, Ludwik Landau *Dochody z pracy najemnej w 1929 r.*, Jan Wiśniewski *Rozkład dochodów według wysokości w r. 1929*.

Powołany przez GUS Instytut Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen wydał w ciągu 11 lat istnienia kilkanaście opracowań monograficznych, sto kilkadziesiąt miesięcznych „Tablic statystycznych”, czterotomowy zbiór „Z Prac Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen”, kilkadziesiąt zeszytów „Koniunktury Gospodarczej” i inne, przyczyniając się wyraźnie do rozwoju nauk ekonomicznych w Polsce i wprowadzając nieznane metody szacunkowych badań statystycznych⁵².

STATYSTYKA MIEJSKA

W dwudziestoleciu międzywojennym GUS nie organizował własnych struktur terenowych, jednak chciał wspierać rozwój statystyki samorządowej próbując przenieść do Polski doświadczenia państw Europy Zachodniej. W 1921 r. GUS zwołał zjazd statystyków miejskich, na który zostali zaproszeni przedstawiciele wszystkich miast polskich liczących powyżej 20 tys. mieszkańców. Na zjeździe było reprezentowanych 14 miast. Drugi zjazd statystyków miejskich GUS zorganizował w 1923 r. i obradował on wspólnie z Główną Radą Statystyczną.

⁵² Łazowska B. (1993), s. 24—28.

W zjeździe tym uczestniczyli przedstawiciele 11 miast. Ustalono wówczas potrzebę wydawania *Statystyki miast Polski Rzeczypospolitej Polskiej*, które to publikacje ukazały się w latach 1928 i 1930.

Jednocześnie GUS wspierał statystykę miejską poprzez przygotowanie projektu rozporządzenia Rady Ministrów z 2 X 1922 r. nakładającego obowiązek dostarczania przez władze i organa państwowe miejskim biurom statystycznym materiałów do celów statystycznych. Rozporządzenie to znacznie ułatwiło pracę miejskim biurom statystycznym istniejącym wówczas w: Białymstoku, Bydgoszczy, Krakowie, Lublinie, Lwowie, Łodzi, Piotrkowie, Poznaniu, Sosnowcu, Warszawie i Włocławku⁵³.

W 1925 r. GUS powołał też komisję do spraw organizacji statystyki powiatowej, na czele której stał dr Jan Piekalkiewicz⁵⁴. W marcu 1925 r. GUS przeprowadził badanie ankietowe w miastach liczących ponad 20 tys. mieszkańców, którego wyniki opublikowano w pracy pt. *Statystyka miejska w Polsce*⁵⁵.

*
* *

W 1939 r. GUS pracował do wybuchu wojny. Zachowały się sprawozdania statystyczne nadesłane do Urzędu 17 sierpnia 1939 r. Pracowano wówczas — zwłaszcza od czerwca 1939 r. — nad wypełnianiem tablic do *Małego Rocznika Statystycznego 1939*, co przewidywano zakończyć w październiku. Wybuch II wojny światowej przerwał te prace, ale ich nie zakończył. W 1941 r. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP na wychodźstwie wydało w Londynie pod redakcją dr Ewy Estreicher-Grodzickiej i dra Ludwika Grodzickiego *Concise Statistical Yearbook of Poland, September 1939—czerwiec 1941*, który zawierał obok danych zebranych przez GUS w 1939 r. także fragmentaryczne dane z pierwszych lat okupacji. *Mały Rocznik Statystyczny 1939* zawierał dane dotyczące ludności, statystyki gospodarczej i społecznej na ziemiach polskich okupowanych przez Niemcy (w podziale na Generalne Gubernatorstwo, ziemie wcielone do Rzeszy i Słowację) i ZSRR (w podziale na Litwę, Białoruś, Ukrainę), według stanu z 1 stycznia 1941 r. Publikował też mapę terytorium okupowanej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu z 1 maja 1941 r.

W 1991 r. GUS opublikował reprint *Concise Statistical Yearbook of Poland, September 1939—czerwiec 1941* w tłumaczeniu na język polski (*Mały Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, wrzesień 1939—czerwiec 1941*).

mgr Bożena Łazowska — GUS

⁵³ Łazowska B. (2010b), s. 87—295.

⁵⁴ Piekalkiewicz J. (1925).

⁵⁵ Piekalkiewicz J. (1927).

LITERATURA

- Berger. J. (2008a), *Badania demograficzne w Głównym Urzędzie Statystycznym w latach 1918—1939*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 8, GUS
- Berger J. (2008b), *Powszechny spis ludności 1921 r.*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 12, GUS
- Berger J. (2008c), *Rys historyczny powstania GUS*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 1, GUS
- Bibliografia Wydawnictw GUS 1918—1968* (1968), GUS
- Buławski R. (1930), *Organizacja i technika opracowania dat statystycznych w Głównym Urzędzie Statystycznym*, „Kwartalnik Statystyczny”, t. VII
- Buzek. J. (1930), *Historia ogólna Głównego Urzędu Statystycznego od roku 1918 do roku 1928*, „Kwartalnik Statystyczny”, t. VII, GUS
- Łazowska B. (1993), *Instytut Badania Koniunktur i Cen w świetle akt Archiwum GUS*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 2, GUS
- Łazowska B. (1995), *Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych w świetle akt Archiwum GUS*, [w:] *Materiały do etnografii miasta, Żyrardów*
- Łazowska B. (2005), *Historia roczników statystycznych Polski*, „Wiadomości statystyczne”, nr 2, GUS
- Łazowska B. (2008), *Wkład galicyjskiej myśli statystycznej w powstanie GUS*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 4, GUS
- Łazowska B. (2009), *90 lat Biblioteki GUS w służbie statystyki polskiej: misja, ludzie, zadania*, GUS
- Łazowska B. (2010a), *Spisy rolne w Polsce w zbiorach Centralnej Biblioteki Statystycznej im. Stefana Szulca*, CBS, Warszawa
- Łazowska B. (2010b), *Statystyka miejska w świetle badań GUS i ośrodków regionalnych w latach 1918—1939*, [w:] *Procesy metropolizacyjne w teorii naukowej i praktyce*, Warszawa
- Łazowska B. (2012), *Józef Buzek*, [w:] *Statystycy polscy*, GUS i PTS
- Paradysz S. (2008), *Przeobrażenia badań statystycznych w przemyśle w latach 1918—1955*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 5, GUS
- Piekalkiewicz J. (1925), *Projekt organizacji prac statystycznych w powiatowych związkach komunalnych*, „Kwartalnik Statystyczny”, t. II, zeszyt 4, GUS
- Piekalkiewicz J. (1927), *Statystyka miejska w Polsce*, „Kwartalnik Statystyczny”, t. IV, zeszyt 1, GUS
- Pieniążek H. (1930), *Oddział drukarski*, „Kwartalnik Statystyczny”, t. VII, GUS
- Polski Słownik Biograficzny* (1972, 1977, 1989), odpowiednio: t. XVII/3, t. XXII/4, t. XXXIII, z. 137, PAN, Kraków
- Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich* (1994), GUS i PTS, Warszawa
- Rusinek K. (1993), *Statystyka w okresie międzywojennym*, [w:] *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, GUS
- Rutkowski J. (1920), *Uwagi krytyczne o badaniach Warszawskiego Komitetu Statystycznego nad własnością ziemską w Królestwie Polskim*, „Miesięcznik Statystyczny”, cz. 1, z. 3
- Słownik Biograficzny Statystyków Polskich* (1998), GUS
- Szturm de Sztrem E. (1930), *Komitet Redakcyjny*, „Kwartalnik Statystyczny”, t. VII, s. 720—722
- Szulc S. (1930), *Wydawnictwa w pierwszych latach istnienia Głównego Urzędu Statystycznego*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1930, t. VII

SUMMARY

This article presents the history of the CSO in the interwar period — discusses the genesis of the Office as of rescript of the Regency Council, and then the first structure and tasks of the Central Statistical Office of the regulatory framework of the Second Republic. It describes the difficult circumstances of the emerging territory after the First World War, personnel, office and others, in the formation of the CSO and conducting surveys during the merging areas occupying in the reborn Poland after 123 years. The article discusses the major accomplishments of the Office during the period between the first and second world war, particularly the census of the population in the years 1921 and 1931, economic and social research, conduct of publishing and information services. At the end are presented the most distinguished statisticians in the early years of the CSO, derived mainly from Galicia.

РЕЗЮМЕ

Статья представляет историю ЦСУ в межвоенный период — характеризует генезис образования Управления начиная с Рескрипта Регентского совета, а затем первую структуру и задачи ЦСУ согласно правовым основам II Польской Республики. Характеризует трудные условия формирующейся после первой мировой войны территории страны, кадры, жилье и др. во время образования ЦСУ и проведения обследований в период обобщение районов в возрождающейся Польше находящихся 123 года под оккупацией.

Статья характеризует основные достижения ЦСУ в период между первой и второй мировыми войнами, в том числе в особенности всеобщие переписи населения в 1921 г. и в 1931 г., экономические и социальные обследования, издательские и информационные задачи. В конце разработки были представлены наиболее выдающиеся статистики в первые годы ЦСУ, в основном происходящие из Галиции.